
УДК 811.161.2

Лариса Масенко

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВО КУРКУЛЬ В ІСТОРИКО-ЕТИМОЛОГІЧНОМУ ТА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ АСПЕКТАХ

*У статті розглянуто семантичні зміни, яких зазнало слово **куркуль** у радянському офіційно-діловому і пропагандистському дискурсах. Надання слову вкрай негативної конотації зробило його своєрідним тавром на позначення класового ворога. Специфіка вживання лексеми **куркуль** і численних похідних від неї утворень у мові обвинувальних актів і пропагандистських текстів другої половини 1920—1930-х років дає підстави авторці вважати досліджуване лексичне гніздо мовним виявом війни тоталітарного режиму з українським селянством як основною соціальною базою українського етносу.*

Ключові слова: радянська новомова, хазяїн, куркуль, середняк, незможник.

Доктрину про дихотомічний поділ суспільства на два ворожі непримиримі табори гнобителів і гноблених заклали в основу комуністичної ідеології її творці К. Маркс і Ф. Енгельс. По-екстремістському осмисливши цю ідею, більшовики пов'язали проповідувану ними мету побудови нового суспільства з необхідністю ліквідації так званих експлуататорських класів. Відтак після жовтневого перевороту 1917 року поза законом опинилися цілі соціальні верстви колишньої Російській імперії. Саме більшовики запровадили організоване на державному рівні знищення затаврованих колективів [1: 30-31].

Головним засобом встановлення нового порядку став терор. За визначенням Льва Троцького, червоний терор був «знаряддям, застосовуваним проти приреченого на загибель класу, який не хоч гинути» [31: 64].

© Л. Т. МАСЕНКО, 2015

Після розстрілу імператора та його родини влітку 1918 року більшовики економічно, політично, а часто й фізично ліквідували вищі верстви Російської імперії — дворянство й буржуазію та націоналізували велику приватну власність.

Класовий ворог, проте, не зник. Лишалися так звані «дрібнобуржуазні елементи», до яких більшовики зараховували і заможніші групи селян. Крім того, нова влада планувала запровадити в сільському господарстві усуспільнення землі і землекористування. При цьому більшовики не могла не усвідомлювати, який опір зустріне в селянському середовищі проведення колективізації, що суперечила гаслу «Землю — селянам!», завдяки якому більшовики здобули прихильність значної частини селянства під час революції.

Особливо потужну протидію колективізації слід було очікувати з боку українського селянства. Упродовж 1905—1917 рр. в українських селах сформувався соціальний прошарок міцних господарів, які невтомною працею набули певної заможності. Форми землеволодіння і землекористування в Україні, де переважали приватні одноосібні господарства, кардинально відрізнялися від російської традиції обштинного землеволодіння. Не випадково Євген Чикаленко, тісно пов'язаний як землевласник і громадський діяч з селянським середовищем Південної України, ще 1917 року передбачав, що соціалізація землі спричинить масові протести й заворушення серед українського селянства. Це засвідчує, зокрема, лист Є. Чикаленка до П. Стебницького від 20 березня 1917 р., де він писав: «А тим часом наше селянство не піде на соціалізацію, чи муні[ци]палізацію землі. Великороси, які звикли до обштинної форми, може, й не протестуватимуть, а у нас всі володіють подворно, всі дрібні власники, а маса єсть середніх власників, які володіють шматками і по 100 десятин (козаки на Полтавщині та Чернігівщині), які оружно будуть виступати проти відбирання землі. А через те можливі страшенні заколоти, безладдя, які Бог зна до чого можуть довести» [33: 488].

Варто зауважити, що ідеологи комуністичного руху, орієнтуючись на робітничий клас як рушія революційних суспільних змін, від самих початків виявляли антагонізм до селянського укладу життя, характерного для європейських країн, зокрема К. Маркс і Ф. Енгельс в «Маніфесті комуністичної партії» писали про «ідіотизм сільського життя» [18: 35].

Крайній вияв ненависті до самодостатньої заможної частини селян, яких у Росії називали «кулаками», демонстрував у своїх промовах і статтях Ленін. Саме він оголосив цій соціальній верстві колишньої Російської імперії нещадну війну, яку продовжив після його смерті Сталін. Показовою в цьому зв'язку є фінальна фраза промови Володимира Ілліча на мітингу червоноармійців на Ходинці 2 серпня 1918 року: «Ми переможемо світового куркуля і відстоїмо справу соціалізму!»¹ [16: 28].

¹ У цій і наступних цитатах із текстів Леніна в російському оригіналі вжито слово *кулак*.

Ненависть до заможного селянства Ленін продемонстрував у ще одному виступі в серпні того ж року, що був опублікований під назвою «Товариші-робітники! Ідемо в останній, рішучий бій!» за рукописом, який зберігся в архіві вождя. Наведемо кілька фрагментів із цього виступу:

«Скрізь жадна, що обіжралася, звіряча куркульня з'єдналася з поміщиками і з капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі. Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом» [16: 37].

«Жодні сумніви неможливі. Куркулі — шалений ворог Радянської влади. Або куркулі переріжуть безконечно багато робітників, або робітники нещадно роздавлять повстання куркульської, грабіжницької меншості народу проти влади трудящих.. Середини тут бути не може. Мирові не бути: куркуля можна і легко можна помирити з поміщиком, царем і попом, навіть коли вони посваряться, але з робітничим класом н і к о л и » [16:38].

«Ці павуки жиріли коштом розорених війною селян, коштом голодних робітників. Ці п'явки пили кров трудящих, багатіючи тим більше, чим більше голодував робітник у містах і на фабриках. Ці вампіри підбирали і підбирають собі в руки поміщицькі землі, вони знов і знов закабалають бідних селян. Нещадна війна проти цих куркулів! Смерть їм!» [16: 38-39].

Промовистою є також пропозиція Леніна щодо методів боротьби з голодом у російських губерніях, що їх містять «Замітки про заходи боротьби з голодом і про посилення господарської роботи», написані 1921 року. У цьому документі Ленін пропонує створити в районах, охоплених неврожаєм і голодом, армію з молоді цих же районів у кількості 500 тисяч багнетів (а може, й одного мільйона) і відрядити її до України. Ось як формулює «вождь світового пролетаріату» мету такої армії: «...розташувати ці ½ мільйона в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу, будучи сугубо заінтересовані в ній, особливо ясно усвідомлюючи і почуваючи несправедливість ненажерливості багатих селян на Україні» [17: 63].

Ненависть Леніна і його оточення до селян пояснювалась їхнім переконанням у тому, що для забезпечення населення продовольством і товарами необхідно заборонити вільну торгівлю і запровадити централізований розподіл їх, відбираючи у селян задарма надлишки врожаю [1: 36]. Природно, що селяни чинили цьому опір. Зламати його більшовики могли лише терором. Згідно з планом Леніна, терористична операція проти найчисельнішої в Російській імперії верстви була проведена поетапно і в супроводі потужної пропагандистської кампанії.

На першому етапі операції більшовики застосували звичну для них практику розколу соціуму й нацькування одних його груп на інші. Сільську людність вони розподілили на три групи за рівнем матеріального достатку — заможних селян, середняків і бідноту. Першу групу

було зараховано до класових ворогів, друга підлягала ідеологічній обробці для виховання соціалістичної свідомості, а третя мала стати опорою більшовицького проведення колективізації.

Слід зазначити, що такий поділ, здійснений кабінетними теоретиками, не відповідав реальній соціальній структурі тогочасного села. Дослідники селянської культури свідчать, що до колективізації українське село являло собою двоступеневу структуру, складниками якої були хазяї і бідняки. Ані за класами, ані за належністю до певного стану поділ не проводився. Хазяями вважали працьовитих господарів, тоді як до бідняків ставилися або як до невдах, чиї злидні були спричинені передчасною смертю голови родини чи надто великою кількістю дітей, або як до ледацюг, що найчастіше було пов'язано із пияцтвом [20: 115].

Як засвідчили усні історії, записані у 1993—1995 роках у селах Центральної та Східної України від людей старшого віку, які пам'ятали часи колективізації, до колективізації слово *куркулі*, хоча й існувало, вживалося рідко і не мало негативних конотацій. Опитувані зазначали, що люди, яких у 1920—1930-х рр. держава охрестила *куркулями*, були просто найпрацьовитішими родинами в селі, які не мали жодних підстав вступати до колгоспу. Односельці називали їх не *куркулями*, а *хазяями* [20: 116].

Підтвердження цього знаходимо і в художніх творах, передусім драматургічних, діалогічна форма яких відображає реальне живе мовлення свого часу. Показово, що п'єсам І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн», дія яких відбувається в часи зародження капіталістичних відносин в українському селі кінця ХІХ століття, слово *куркуль* не відоме. Заможних селян, власників великих господарств, всі інші персонажі називають *хазяями*. Поширення в тогочасному мововжитку саме такого слова на позначення заможного селянина засвідчує винесення його у заголовок комедії «Хазяїн», головний персонаж якої Терентій Гаврилович Пузир представляє новосформовану верству тих вихідців із селянського середовища, яким вдалося швидко розбагатіти як завдяки власній тяжкій праці, так і через участь у сумнівних торговельних оборудках.

З перших же років встановлення радянської влади у селах почали створювати так звані *комнезами* (*комітети незаможників*, кальковане з рос. *комбеды* — *комитеты бедняков*) і вводити їхніх представників до місцевих Рад депутатів трудящих. Заможнішій частині селян, яких у Росії називали *кулаками* (український відповідник *куркуль* поширився у вжитку вже за радянської влади, про що йтиме нижче), членство в Радах було суворо заборонено. Влада цілеспрямовано розкладала селянство, захоплюючи систему доносительства. Зокрема, декрет від 9 травня 1918 року санкціонував передачу половини вартості не заявленого до здачі і реквізованого за доносом у «ворогів народу» хліба донощикам [21: 176].

Короткочасний період НЕПу (нової економічної політики), оголошений в березні 1921 року, коли було скасовано примусову «продрозкладку» і частково відновлено вільну торгівлю, був з боку влади черго-

вим обманом. До тимчасового відступу від практики терору більшовиків змусила хвиля селянських повстань, коли влада під ними захиталася. Однак, тимчасово дозволивши вільну торгівлю, яка сприяла зростанню в селі заможнішої верстви, більшовики продовжували трактувати селян як «дрібнобуржуазну стихію», головний етап боротьби з якою ще попереду. Ленін неодноразово підкреслював, що держава буде нещадно боротися зі зростанням капіталізму знизу. «Найбільшою помилкою, — заявляв Ленін, — є думати, що неп поклав край терору. Ми ще повернемося до терору, і терору економічного» [21: 177].

З кінця 1920-х років, коли були розгромлені «ухили» й «опозиції» всередині партії і Сталін остаточно утвердився при владі, відбувся різкий поворот до практики масового терору [5: 175].

Листопадовий (1929 року) пленум ЦК ВКП(б) оголосив курс на здійснення суцільної колективізації. Україна як головний постачальник зерна посідала у цих планах особливе місце. Тут проведення колективізації мало відбутися ударними темпами. Менш ніж за рік у республіці належало колективізувати всі сільські господарства [5: 178]. Відтак селянам було оголошено війну.

Цей етап знищення українського села почався з «куркульської операції».

У січні 1930 р. Сталін опублікував статтю «До питання про політику ліквідації куркульства як класу», в якій оголосив принципову зміну у ставленні до «куркульства»: «доведеться тепер відкладати набік» раніші постанови і закони про «недопустимість розкуркулювання» [9: 93]. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 3 травня 1930 року та XVI з'їзду ВКП(б) було наказано «перейти від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації» [11: 1242].

Більшовицька кампанія ліквідації заможного селянства в Україні відзначалася нечуваною жорстокістю. Самому слову *куркуль* влада надала вкрай негативної конотації.

Вище було наведено спостереження культурологів про те, що заможнішу частину селян в українських селах називали *хазяями*, а не *куркулями*. Як зазначено в «Енциклопедії українознавства», слово *куркулі* — це «уведений советською практикою термін для позначення заможних селян, т.зв. сільської буржуазії» [11: 1241]. Те, що слово *куркуль* на позначення заможного селянина поширилося вже за радянської влади, підтверджують лексикографічні праці. Словник Грінченка подає інше значення лексеми *куркуль*, а саме: «пришлый, захожий из другой местности человек, поселившийся на постоянное жительство», зафіксовано в Катеринославській губернії. У Чигиринському повіті відоме було також як «прозвище, даваемое в насмешку мещанами казакам черноморским» [7: 330].

Слово *куркуль* відсутнє в «Словнику московсько-українському» В. Дубровського 1918-го року. Російському *кулак* у значенні «мироєд» тут відповідають такі українські лексеми: *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд* [10: 160].

Не фіксує лексеми *куркуль* і «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 року, в якому подано ту ж низку відповідників до російського *кулак*, що й у Словнику В. Дубровського, доповнену ще одним словом *доюн* [13: 176].

«Російсько-український словник» М. Уманця і А. Спілки 1925 року також наводить до рос. *кулак* у відповідному значенні ті ж три лексеми, що й Словник В. Дубровського, — *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд* [32: 392].

Слово *куркуль* з'являється у словниках, опублікованих у 1920—1930-х роках. «Російсько-український словник» О. Ізюмова 1930 року перекладає рос. *кулак* у значенні «мироєд» двома українськими відповідниками — *куркуль* і *глитай* [14], «Російсько-український словник правничої мови» 1926 р. подає до рос. *кулак* в українській частині такий синонімічний ряд: *кулак*, *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *куркуль* [24].

«Словник українсько-російський» А. Ніковського 1927 р. фіксує слово *куркуль* з трьома значеннями «1) пришлый, захожий; 2) кулак, богач; 3) прозвище (в насмешку) казаков черноморских» [19].

В академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова лексема *куркуль* трапляється у кількох статтях. Як відповідник до рос. *кулак* українське *куркуль* зафіксовано із позначенням «зажиточный крестьянин», до рос. *кулак* у значенні «мироєд» подано *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *доюн*, *павук* [22: 381]. Слово *куркуль* наведено також у синонімічному ряду українських відповідників до рос. *коммерческий (оборотистый) человек* — *комерційник*, *гендляр*, *хазяїн*, *куркуль* (останні два з позначкою «в деревенском быту») [22: 303]. У цьому ж словнику лексема *куркуль* зафіксована також останньою в розгалуженому ряду відповідників до рос. «мироєд»: *глитай*, *жмикрут*, *дерилюд*, *доюн*, *жироїд*, *павук*, *глитай-дуб*, *задавійко*, *товстоший*, *пузій*, *куркуль* (останній із позначкою «відповідник до рос. *кулак*») [23: 541].

Слід звернути увагу на велику кількість синонімів з негативною конотацією, наведених в академічному словнику. Це пояснюється, ймовірно, тим, що відповідний том словника (том другий, випуск другий, на літери «Л — Намыкивать») вийшов 1932 року, отже, час його видання припав на роки більшовицької кампанії «знищення куркулів як класу», і така кількість лексем з пейоративною семантикою на позначення заможного селянина відображала відповідний тогочасний слововжиток у пропагандистському дискурсі влади. Крім того, на той час уже були репресовані в справі СВУ головний редактор словника Сергій Єфремов та його упорядники В. Ганцов, Г. Голоскевич і А. Ніковський, в авторському колективі зазначеного тому залишилося тільки двоє упорядників — М. Калинович і В. Ярошенко².

² Зазначимо, що це не врятувало Словник від знищення. Нагадаємо, що під час кампанії «боротьби на мовному фронті» 1933 року академічний «Російсько-український словник» було оголошено «націоналістичним», роботу над ним було перервано на літери «П», і він був заборонений для використання.

Щодо етимології слова *куркуль*, то існують дві версії його походження — обидві виводять його з турецької мови. Згідно з першою версією, слово запозичене з тур. *korkulu* «той, що вселяє страх; страшний, небезпечний», що є похідним від тур. *korkulmak* «боятися». Згідно з іншим поясненням, слово пов'язане з тур. *kürklü* «критий хутром; одягнений в шубу» [12:155].

Як показують документи репресивних органів, термін *куркуль* не мав чіткого значення. Активізоване у вжитку через контрольовані партією засоби масової інформації слово набуло оцінної семантики, стало своєрідним тавром, що ним влада позначила ще одну категорію класових ворогів, яка підлягала вилученню з сільського колективу шляхом фізичного знищення або ж заслання. Ліквідація куркулів здійснювалася за квотами. Щоб виконати «план», забирали і «середняків», і «незаможників». Щодо числа депортованих історики погодилися на цифру від 10 до 15 мільйонів [2: 130].

Промовистою пам'яткою доби сталінського терору лишається й присутня в реєстрі СУМу лексема *підкуркульник*, похідна від слова *куркуль*, із тлумаченням «селянин, що діяв в інтересах куркуля» [27 VI: 445]. Слово є витвором практики залякування, призначеної заблокувати будь-які прояви солідарності або ж просто співчуття до тих, кого влада зарахувала до «приреченого на загибель класу».

Дані лексикографічних праць підтверджують наведене вище спостереження етнологів щодо невідповідності запровадженого більшовиками триступеневого поділу сільської людності залежно від майнового стану на куркулів, середняків і незаможників. Словники дорадянської доби не фіксують слова *середняк* з відповідним значенням. З'являється воно вже в лексикографічних працях радянської доби. Зокрема, в одинадцятитомному «Словнику української мови» *середняк* — «селянин-одноосібник, який мав невелику земельну ділянку, обробляв власними силами і займав проміжне становище між бідняком і куркулем», похідне *середняцтво* «класовий дрібнобуржуазний прошарок сільського населення, що займає проміжне становище між біднотою і куркульством» [27 IX: 136].

До штучних лексичних утворень доби колективізації належить і слово *незаможник*, що тлумачиться в СУМі [27 V: 309] як «незаможний селянин, бідняк у період до колективізації села» з похідним *незаможництво* «незаможні селяни, бідняки». Живому народному мовленню таке слово було не відоме, представників зубожілої верстви селян називали *бідняками*. Показово, що в «Російсько-українському словнику» С. Іваницького і Ф. Шумлянського 1918 р., який до рос. *бедняга*, *бедняк* подає цілий синонімічний ряд українських відповідників: «1) *бідняк*, *бідак*, *бідар*, *злидар*, *харпак*, *голодраниць*, *безштанько*, *сіромаха*, *гольтіпака*; 2) *бідолаха*, *сердега*, *небога*, *нетяга*, *неборак*», слова *незаможник* немає [13: 35].

Мотивація заміни лексеми *бідняк* лексемою *незаможник* в радянській новомові пояснюється, очевидно, небажаною внутрішньою формою слова *бідняк*, похідного від *бідний*, що, серед інших, має і значення

«той, що викликає співчуття, нещасний». Крім того, штучно створена лексема *незаможник* увиразнювала опозицію *заможний / незаможний*, яка в мові нової влади набула чіткого політичного забарвлення: заможність була притаманна ворожим класам експлуаторів, натомість убогість, незаможність була розпізнавальною ознакою «своїх», експлуатованих і гноблених, які, згідно з комуністичною ідеологією, мали становити опору режиму. Власне, на сільський пролетаріат і декласовані групи населення й спиралися більшовики під час проведення колективізації, апелюючи до почуття заздрості бідняків до успішних господарських родин.

Терористичну операцію розкуркулення супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. Демонізація й паплюження заможніших селян набуло безпрецедентних масштабів. Американський історик Тімоті Снайдер у книжці «Криваві землі», присвяченій історії Східної Європи у XX столітті, описує один із тогочасних плакатів, що унаочнював гасло «Знищимо куркулів як клас». На плакаті «було зображено куркуля під колесами трактора, другий куркуль, мов мавпа, запасався зерном, а третій смоктав молоко просто з коров'ячого вимені. Мораль плаката: ці істоти — не люди, а потвори!» [29: 37].

Соціальне замовлення «словесного огиджування» образу куркуля виконували й українські літератори, які вціліли після сталінських чисток або ж поповнили лави тепер уже «українських радянських письменників» у 1930-х роках. Демонізацію образу заможного селянина, ворожого до радянської влади, розглянув І. Дзюба на прикладі низки творів, написаних на початку 1930-х років — збірки Пилипа Капельгородського «Знищити як клас» (1931 р.), романів Івана Кириленка «Аванпости» (1933 р.), Івана Ле «Історія радості» (1934 р.), Григорія Епіка «Перша весна» (1931 р.) [9: 94-101].

І. Дзюба звертає увагу і на воєнізовану мову зазначених творів, яка фактично вводить зображення радянської колективізації в дискурс війни із селянством, зокрема мові роману І. Кириленка «Аванпости» властива така фразеологія: «Якнайшвидше на передові позиції! Фронт чекає бійців і командирів!»; «На фронті не розмірковують!»; «Вдаримо по пролетарському!»; «Є наказ — виконуй!»; «підемо вперед нечуваними темпами»; донесення «з передових позицій»: накази «розгромити... розтрощити», «без жалю трощити»; «кого треба — посадимо» тощо [9: 97].

На основі аналізу тогочасних творів, опублікованих в УРСР, критик висловлює цілком вірогідне припущення щодо поширення в усній пропаганді 1930-х років версії про те, нібито куркулі, підкуркульники та просто несвідомі селяни самі себе морять голодом. У пресу таку версію не допускали, щоб не дати офіційних доказів голоду, проте в літературі вона інколи траплялась [9: 100].

Схожу інформацію містив також сценарій фільму «Пристрасть» Ю. Яновського і М. Бажана 1934 року. Дія фільму відбувалася в трудовому концтаборі на Півночі. Про одного із засланих туди куркулів розповідали, що «він закопав свій хліб» і «через це вмерли з голоду жінка

його і четверо дітей». За спостереженнями І. Дзюби, в цьому сценарії, «перейнятому пафосом більшовицького трудового перевиховання в концтаборі колишніх урків та проститутток, робиться наголос на тому, що єдиний елемент, який не піддається перевихованню, це, звичайно ж, куркулі» [9: 101].

Кампанія демонізації куркулів поширилася навіть на інтерпретацію українських народних казок. Зокрема, один з послужливих комуністичних «педагогів» добачив апологетику «куркульського достатку» у казці «Івасик-Телесик». У часописі «Шлях освіти» (1930, ч.4) він писав: «На кого працює те золото-срібло, що з них казковий дід робить Івашкові човен і весельце? Тут «золото-срібло» становить поетичний образ: золотий-срібний тут значить найліпший. А в інтересах якої кляси було виховати змалку почуття побожності перед золотом-сріблом? Відповідь ясна... Всю казку подано в аспекті куркульського «достатку»: «а в батька їсти-пити і хороше походити», «золото-срібло», «пирогои», «запас пшона»... У тому самому тоні витримано й опис відьомського побуту: тут і гості, і гулянка з ними, і т. ін. Івасик «ловить рибку та годує діда й бабу, наловить та віддасть і знову поїде» — така статечна дитина! Зразу видно, що «хазяйнуватого» батька син... Взагалі в казці дуже багато їдять — якась примітивно-глітайська вакханалія їжі: мати йому «їсти носить», «наварила йому *снідати*», «дам я тобі *їсти* і *пити*» (тричі), «*снідати* принесла» (тричі)... їдять, їдять і чого тільки не їдять: і рибу, і м'ясо «зміючки», і пироги...» [26: 665].

Отже, фанатичні ідеологи колективізму й пролетарського інтернаціоналізму прирівняли до злісних злочинців цілу верству статечних господарів, які в суспільствах, що розвиваються за законами вільного підприємництва, створюють основний ресурс громадського добробуту. Тоталітарна пропаганда сповнила ненавистю саме слово *куркуль* і створила численні похідні від нього утворення з такою ж негативною семантикою. На жаль, гніздо відповідних слів, впроваджене в добу сталінізму, лишалось актуальним упродовж усього радянського періоду. Свідченням цього є одинадцятитомний «Словник української мови», де до лексики *куркуль* «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» подано низку похідних: *куркуленко*, *куркуленчиха*, *куркулик*, *куркулити*, *куркулиха*, *куркулище*, *куркулівна*, *куркуляка*, *куркульня*, *куркульство*, *куркульський* [27 IV: 410-411], *розкуркулювати*, *розкуркулення*, *розкуркулений* [27 VIII: 720]. Усі наведені до них ілюстрації продовжують впроваджену у 1930-х роках практику надання пейоративної оцінної характеристики зазначеній групі слів. Деякі ілюстрації засвідчують проникнення слова *куркуль* і похідних від нього із значенням загальної негативної характеристики людини в розмовно-побутове мовлення. Наприклад, до слова *куркулька* наведено таку ілюстрацію з роману Михайла Чабанівського «За півгодини до щастя» (1963 р.): «Ота Василина — то ж новітня куркулька з торжка, хитра і облудна, як блекота» [27 IV: 411].

Новий тлумачний «Словник української мови» 2012 року видання подає слово *куркуль* із значенням «заможний селянин-власник, який використовував найману робочу силу» [28: 482].

Слово *куркуль* ввійшло і в російську мову. Віталій Русанівський, змушений свого часу у замовній статті для журналу «Комуніст України» шукати новітні українізми в російській мові на підтвердження фальшивої тези про «взаємозбагачення» мов народів СРСР, серед кількох прикладів російських запозичень з української мови навів і лексеми *куркуль* та *комнезам* [25: 316].

Сучасний тлумачний словник російської мови фіксує слово *куркуль* з двома значеннями: 1) (із позначкою *застаріле*) «На Украине: крестьянин-кулак», 2) (із позначкою *размовне*) «жадный, скупой человек» [3]. Національний корпус російської мови засвідчує вживання лексеми *куркуль* у другому значенні в сучасній художній літературі

Так активізований і семантично спотворений в офіційно-діловому й публіцистичному стилях російської мови 1930-х років українізм *куркуль* в сучасному розмовно-побутовому мовленні зберігає слід зловісного тавра, яким сталінський режим позначив цілу верству приречених на смерть класових ворогів.

Треба сказати, що в Україні боротьба більшовиків із заможним селянством вийшла за межі класової. Це була війна з усією українською нацією. Підтвердження цього можна знайти і в мові тогочасних обвинувальних актів.

Показовою в цьому плані є низка звинувачень «українських злочинних націоналістів» у доповіді Андрія Хвилі, виголошеній під час погромної кампанії 1934 року: «[вони] ...мріяли про відновлення *буржуазної, куркульської синьожупанної, жовтоблакитної, широкоштанної націоналістичної* України» [6: 32] (курсив мій — Л.М.). Доказом того що більшовики трактували заможне селянство як головну соціальну базу українського націоналізму свідчить вживання в обвинувальних актах означення, утвореного поєднанням прикметників *націоналістичний* і *куркульський*: «замінено ілюстративний матеріал, що мав *націоналістично-куркульський* характер» [Там само: 34] (курсив мій — Л.М.). Схожими означеннями рясніють і статті, опубліковані 1934 року в журналі «Мовознавство», що фактично виконували роль політичних доносів під час погромницької кампанії проти мовознавців, звинувачених у «шкідницькій діяльності» на «мовному фронті»: «Курило, сумлінно виконуючи політичне замовлення *недобитків петлюрівщини, українського куркуля*, подала розгорнуту програму націоналізму в українському мовознавстві» [4: 169]; «От де «людова етимологія»! *Націоналістична це ідеологія, куркульська, петлюрівська*» [Там само: 178] (курсив мій — Л.М.): «Ці націоналістичні перекручення в словотворі являються свідомим шкідництвом *буржуазних націоналістичних куркульсько-петлюрівських елементів*, які в своїй ворожості до розвитку пролетарської української культури намагаються використати і словотвір мови для просування націоналістичної ідеології...» [Там само: 200] (курсив мій — Л.М.).

Отже, у радянський політичний дискурс лайка *куркуль* з гніздом похідних пейоративів ввійшла як адекватна до звинувачення у націоналізмі. Показово, що під час погромницької кампанії, розгорнутої проти кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні», Сталін у доповіді, виголошеній з цього приводу на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 січня 1944 року, назвав режисера «куркульським підспівувачем» і «відвертим націоналістом» [15: 288].

Треба сказати, що наступ більшовиків на українську націю, який почався з терористичних операцій проти інтелігенції і заможнішої частини селянства, був розрахований точно. Саме ці дві верстви становили головну соціальну базу мовно-культурного самоствердження так званих «селянських» народів, до яких на початку ХХ століття належав і український народ.

Роль заможного селянства в національному відродженні народів, які втратили свої еліти впродовж колоніального періоду внаслідок денационалізації, докладно висвітлив Орест Ткаченко у соціолінгвістичному дослідженні «Українська мова і мовне життя світу». Як доводить учений на прикладі поляків у складі Росії, Австрії і Прусії та угорців у складі Австрії, народи, що пережили в минулому період державності, втративши незалежність, активно протидіють нав'язуваній колонізатором мовно-культурній асиміляції. Головним носієм національної свідомості й опірності інокультурному впливові виступає в таких ситуаціях національна еліта, сформована в попередній період державності. Натомість народ бездержавний, той, що ніколи не мав держави або здавна її втратив, не може активно протистояти нав'язаній йому системі. Ті його представники, що соціально вивисшуються, переходять на мову панівної на їхній території держави. У такий спосіб відбувається денационалізація еліти і відчуження її від свого народу, внаслідок чого постають так звані «селянські» народи. Такими були в минулому литовці, латиші, естонці, фіни, бо у цих народів власною етнічною мовою дуже довго говорило переважно лише село.

Мовознавець докладно зупиняється й на висвітленні історії мовно-культурного розвитку цих народів, простежуючи процес поступового виокремлення з їхнього селянського середовища освіченої верстви інтелігенції, що стає в обороні прав своєї етнічної спільноти. Основною соціальною базою мовно-культурного, а згодом і державного утвердження таких народів виступає передусім заможне селянство, що О. Ткаченко доводить на прикладі так званих «сірих баронів», вихідців із заможних селян у Литві, Латвії й Естонії. Саме вони становили міцну соціальну основу формування національної еліти, яка змогла успішно змагатися зі старою денационалізованою елітою — польською або спольщеною (здебільшого в Литві), німецькою або понімеченою (у Латвії й Естонії). «Перетягши на свій бік і ренационалізувавши мовно асимільованих литовців, латишів і естонців, — пише вчений, — ці «сірі барони» змогли пізніше відтіснити в своїх країнах від влади й економіки своїх

чужоземних непримиренних, відповідно польських і німецьких, конкурентів і надати процесові мовно-національного відродження незворотного характеру» [30: 271].

Схожий шлях мовно-культурного самоствердження відбувався і в Україні на початку минулого століття — в період визвольних змагань і українізації 20-х років. Щоб зупинити потужний рух української нації до мовно-культурного, а в перспективі й державного унезалежнення від Росії, Москва оголосила війну українському селу. Адже кампанія «розкуркулення» була лише початковим етапом війни тоталітарного режиму з українським селянством. Оскільки опір більшовицькій колективізації чинили не тільки заможніші групи селян, а й переважна їх більшість, московський уряд пішов на жахливий злочин організації штучного голодомору, який забрав життя мільйонів українців.

Те, що голодомор був геноцидною акцією проти українського народу, нині визнають не лише вітчизняні, а й зарубіжні дослідники. Зокрема, британський історик Норман Дейвіс, нагадуючи, що Сталін у Книзі рекордів Гінеса посідає перше місце в рубриці «масові вбивці», зазначає, що голодомор, організований Сталіним як геноцидний акт державної політики, слід вважати за унікальний [8: 994].

Отже, семантичну зміну, якої зазнала лексема *куркуль*, та специфіку її вживання з численними похідними утвореннями в радянському офіційно-діловому й пропагандистському дискурсах другої половини 20-х — 30-х роках минулого століття слід вважати мовним виявом тотальної війни, яку сталінська диктатура провадила проти українського народу.

1. *Баберовскі Й.* Червоний терор. Історія сталінізму. — К.: «К.І.С.», 2007. — 248 с.
2. *Безансон А.* Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. — 1993. № 9-10. — С.128—132.
3. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. — СПб., 2009 — режим доступу: www.gramota.ru/slovari/info/bts/
4. *Василевський С.* Добити ворога / Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: док. і матеріали / Упоряд. Л.Масенко та ін., 2-ге вид. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2006. — С.163-181.
5. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття. — К.: Генеза, 1996. — 360 с.
6. *Грищенко А. О.Н.* Синявський: місце в історії українського мовознавства // Українська мова. — 2005. — № 4. — С.22-62.
7. *Грінченко Б.* Словарь української мови. — Т.П. — К., 1908. — 574 с.
8. *Дейвіс Н.* Європа: Історія // пер. з англ. Петро Таращук, О. Коваленко. — К.: Основи, 2000. — 1464 с.
9. *Дзюба І.* Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. — К.: Криниця, 2003. — 144 с.
10. *Дубровський В.* Словник московсько-український / Інститут української мови НАН України. — К.: КММ, 2013. — 464 с. (Передрук видання 1918 р.).
11. *Енциклопедія українознавства* / Гол. ред. В.Кубійович. — Т. 4. — Львів: НТШ у Львові, 1994. — 1600 с.
12. *Етимологічний словник української мови: В 7 т.* / Гол. ред. О.С. Мельничук. — Т. 3. — К.: Наук. думка, 1989. — 552 с.
13. *Іванецький С., Шумлянський Ф.* Російсько-український словник. — К.: Обереги, 2006 — 528 с. (Передрук видання 1918 р.).

14. *Ізюмов О.* Російсько-український словник. — К.: ДВУ, 1930 — 980 с. http://r2u.org.ua/html/isum_pered.html
15. *Корогодський Р.* Довженко в полоні. — К.: Гелікон, 2000 — 352 с.
16. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. — Т.37. — К.: Вид. політичної літератури України, 1973 — 714 с.
17. *Ленін В.І.* Повне зібрання творів / Переклад з п'ятого російського видання. — Т.44 — К.: Вид. політичної літератури України, 1974. — 704 с.
18. *Маркс К., Енгельс Ф.* Маніфест Комуністичної партії. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1951 — 68 с.
19. *Ніковський А.* Словник українсько-російський. — 2-ге вид. — К.: Горно, 1927. — 864 с. http://r2u.org.ua/html/nikovsky_pered.html
20. *Нолл В.* Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30 років. — К.: Центр досліджень усної історії та культури РОДОВІД, 1999. — 560 с.
21. *Попов В.* Хлеб под большевиками // Новый мир. — 1997. — № 8. — С. 175—190.
22. Російсько-український словник / гол. ред. Акад. А.Кримський. — Том другий, вип. 1-ий: ДВУ, 1929 — 392 с.
23. Російсько-український словник / Гол. ред. Акад. А.Кримський. — Том другий, вип. 2-ий: Українська радянська енциклопедія, 1932. — С.393-728.
24. Російсько-український словник правничої мови / Гол. редактор акад. А.Ю. Кримський. — Правничо-Термінологічна Комісія при Соціально-Економічному Відділі Академії Наук. — У Києві, 1926, режим доступу: http://r2u.org.ua/html/pravnuchyi_pered.html
25. *Русанівський В.* Розквіт і взаємозбагачення мов соціалістичних націй // Українська мова в ХХ сторіччі: історія лінгвоциду / Упоряд. Л. Масенко та ін. — 2-ге вид. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2006. — С.309 — 323.
26. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К.: Наук. думка, 2001. — 912 с.
27. Словник української мови: в 11 т. / Ред. кол. акад. АН УРСР І.К. Білодід (голова та ін.). — К.: Наук. думка, 1970-1980.
28. Словник української мови / Кер. В.В. Німчук та ін. / Відп. ред. В.В. Жайворонок. — К.: ВП «Просвіта», 2012 — 1320 с.
29. *Снайдер Т.* Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. — К.: Грані-Т, 2011. — 448 с.
30. *Ткаченко О.* Українська мова і мовне життя світу. — К.: «Спалах», 2004. — 272 с.
31. *Троцький Л.* Тероризм и коммунизм. (1920) — режим доступу: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl033.htm>
32. *Уманець М., Спілка А.* Словарь російсько-український. — ДВУ, 1925. — 1149 с.
33. *Чикаленко Є. Стебницький П.* Листування 1901—1922 роки // Упор.: П.Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. — К.: Темпора, 2008. — 628 с.

Статтю отримано 03.02.2015

Larysa Masenko

Institute of Ukrainian language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

THE WORD *KURKUL* IN HISTORICAL-ETYMOLOGICAL AND SOCIOPOLITICAL ASPECTS

The paper deals with the history of the word *kurkul* (an offensive word for “wealthy peasant”). Both lexicographic sources and culturological studies are shown to prove that the word *kurkul* and its numerous derivatives with negative estimative connotations have been promoted by the Soviet propaganda in the course of collectivization. Before that, the lexeme *kurkul* had been used with other meaning that had never been associated with a wealthy peasant. This follows, e.g., from B. Hrynchenko’s *Dictionaty of Ukrainian Language*.

The words *pidkurkulnyk* (*kurkul*’s hireling), *seredniak* (middling-wealthy peasant), and *nezatozhnyk* (poor peasant) are also artificial lexical forms introduced in the Soviet newspeak during collectivization.

The language of the indictments of 1930ties provides solid evidence that bolsheviks' struggle against wealthy peasantry has transcended the limits of the class struggle and acquired the nature of the war against the Ukrainian nation. The Soviet totalitarian discourse has implemented the pejorative *kurkul* and the whole family of its derivatives as a basis for the charge of nationalism. This is confirmed by the use of the attributes *nationalistic-kurkul*, *bourgeois-nationalistic kurkul-Petliura elements* etc.

Thus, the semantic modification of the lexeme *kurkul* as well as the specific usage of the latter and its numerous derivatives in the official and propagandistic discourse during the second part of 1920ties and through 1930ties should be regarded as the linguistic manifestation of the total war of Stalin's regime against the Ukrainian people.

Key words: totalitarian discourse, pejorative, *kurkul*, *pidkurkulnyk*, *seredniak*, *nezamozhnyk*.

Мовна мозаїка

ХАБАРА чи ХАБАРЯ?

Сьогодні спостерігаємо плутанину у вживанні відмінкових закінчень слова *хабар*. Одні словники подають його із закінченнями іменників II відміни твердої групи в родовому та орудному відмінках однини (пор.: *хабара*, *хабаром*) і в давальному відмінку множини (*хабарями*) (див., зокрема: Словник української мови. — К.: Видавничий центр "Просвіта", 2012. — С. 1232), інші, переважно сучасні орфографічні, — із закінченнями іменників цієї ж відміни твердої групи в родовому відмінку однини (*хабара*) та давальному відмінку множини (*хабарями*), але м'якої групи в орудному відмінку однини (*хабарем*) (див., наприклад: Український орфографічний словник. — вид. дев'яте, переробл. і доповн. — К.: Довіра, 2009. — С. 950). Зараховувати слово *хабар* до іменників II відміни твердої групи безпідставно, тому що в нього так само, як і в іменників цієї відміни м'якої групи чоловічого роду, наголос **-ар** у вихідній формі переходить на закінчення в непрямих відмінках (див.: Український правопис. — К.: Наук. думка, 2007. — § 45. II відміна. 2. М'яка група), пор.: *буква́р* — *буква́ря*, *ві́вча́р* — *ві́вча́ря*, *друка́р* — *друка́ря* і *хаба́р* — *хаба́ря*.

Отже, у тлумачних і орфографічних словниках української мови слово *хабар* потрібно подати із закінченнями іменників II відміни м'якої групи чоловічого роду із суфіксом **-ар**. Правильно його відмінювати так: однина — *хабар*, *хабаря*, *хабареві* (*хабарю*), *хабарем*, (у, на) *хабарі*; множина — *хабарі*, *хабарів*, *хабарям*, *хабарями*, (у, на) *хабарях*.

Катерина Городенська